

કુમારપાળ અને કુમારવિહારો

સોલંકીકાલીન ગુજરાતમાં વૈદિક કિંવા બ્રાહ્મણ સંપ્રદાય અને જૈન મત વચ્ચે પરસ્પર સદ્ભાવ, આદર અને સહિષ્ણુતાની સમતુલા સોલંકીઓના આદિરાજ મૂળરાજ પ્રથમ(ઈ. સં. ૯૪૨-૯૯૫)થી લઈ ગૂર્જરેશ્વર કુમારપાળ(ઈ. સં. ૧૧૪૪-૧૧૭૬)ના સમય સુધી બરોબર જળવાઈ રહેલી. એ સમતોલન ઉથલાવનાર રાજા અજયપાળ ત્રણ જ વર્ષનું શાસન કરી વિદાય થયો. અજયપાળ પછી ગુજરાતમાં ફરીને બન્ને પ્રાચીન દર્શનો વચ્ચેની સ્નેહપ્રેમી સ્થપાઈ રહી ને વાઘેલાયુગના પ્રારંભે મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે એને દૃઢતમ કરી. અજયપાળ પહેલાંના સોલંકી રાજેન્દ્રો અને જૈન સમાજના સંબંધ ઘણા જ મીઠા રહેલા. સોલંકી રાજાઓએ જૈન મંદિરોને દાનશાસનો કરી આપવા ઉપરાંત જિનભવનોનાં પણ નિર્માણ કરાવેલાં.

એ સંદર્ભમાં જોઈએ તો મહારાજ મૂલરાજદેવના સમયમાં ગુજરાતની રાજધાનીમાં 'મૂલવસતિકાપ્રાસાદ' બંધાયો હોવાનું પ્રભાસપાટણના દિગંબર આમ્નાયના (વર્તમાને વિચ્છેદ થયેલા) ચંદ્રપ્રભ જિનાલયને ઉપલક્ષિત, આચાર્ય હેમકીર્તિના સં. ૧૨ x xના મહારાજ ભીમદેવ દ્વિતીયના સમયના ખંડિત ત્રુટિત શિલાલેખ પરથી જાણીએ છીએ^૧. આ પ્રાસાદના નામમાં કાં તો દિગંબર આમ્નાયનો મૂલસંઘ વિવક્ષિત હોય, અથવા વિશેષે તો સ્વયં મૂલરાજ મહારાજે એ મંદિર બંધાવી આપ્યું હોય^૨ અને એ કારણે એ જિનાલયને 'મૂલવસતિકા'નું નામ પ્રાપ્ત થયું. આવા નામવાળા એક બીજા ચૈત્યનો શ્રીપત્તન(અણહિલવાડપાટક)ના અનુલક્ષમાં ઉલ્લેખ મળે છે. મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળે ૧૩મા શતકની વીસી-ચાલીસી વચ્ચે કરાવેલ સુકૃતોની સૂચિમાં એમણે 'મૂલનાથ જિનદેવ'ના મંદિર પર કલશ ચડાવ્યાની હકીકત જિનહર્ષગણિએ "વસ્તુપાલચરિત્ર"(વિ. સં. ૧૪૯૭ ઈ. સં. ૧૪૪૧)માં નોંધી છે^૩. આ મંદિર મોટે ભાગે ઉપરકથિત દિગંબર વસતિકાથી અભિન્ન હોવાની શક્યતા છે.^૪ એ પછીના કાળમાં જોઈએ તો યુવરાજ ચામુંડરાયે વડસમા(વરુણશર્મક)ના જિનભવનને વિ. સં. ૧૦૩૩ / ઈ. સં. ૯૭૭માં આપેલું દાનશાસન, મહારાજ ભીમદેવ પ્રથમ(ઈ. સં. ૧૦૨૨-૨૬)નું વાયટમહાસ્થાનના જિનમંદિરને ઈસ્વી ૧૦૬૩ના અરસામાં આપેલું દાન^૫, એ કાળે અવંતિપતિ ભોજ સાથે ખેલાયેલાં મેઘા અને વાકુશક્તિનાં ચાટુતાભર્યા રણાંગણોમાં વાદિવેતાલ શાંતિસૂરિ અને તર્કચૂડામણિ સુરાચાર્યે ગુજરાત પક્ષે આપેલી સહાય, ત્યારબાદ જોઈએ તો કર્ણદેવે^૬ વિ. સં. ૧૧૪૦-ઈ. સં. ૧૦૮૪માં આપેલું ટાકોદીના જિનાલયને દાનપત્ર અને અનુગામી રાજા જયસિંહદેવ સિદ્ધરાજનું એને મંજૂર રાખતું સં. ૧૧૫૬-ઈ. સં. ૧૧૦૦નું તામ્રશાસન^૭, સિદ્ધરાજ(ઈ. સં. ૧૦૯૫-૧૧૪૪)નો વાદિદેવસૂરિ, ધર્મઘોષસૂરિ તેમ જ આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિ સાથેનો મૈત્રી અને આદરભર્યો સંપર્ક, એની ગિરનાર-શત્રુંજયની યાત્રા તેમ જ એણે પાટણમાં

નિર્માવેલ 'રાજવિહાર' ને સિદ્ધપુરમાં 'સિદ્ધવિહાર' અને 'સુવિધિજિન'ના પ્રાસાદો—એ સૌ વાતો જિનધર્મને સોલંકી નૃપતિઓએ આપેલા ઉદાર પ્રશ્રય અને સમાદરનાં પ્રોજ્જવલ દષ્ટાંતો છે. પણ જૈન ધર્મ પ્રત્યે સવિશેષ ઢળનાર, જૈન માર્ગે પ્રરૂપેલી નિર્ભેળ નીતિનિષ્ઠા ને અહિંસાનો આત્યંતિક આદર રાખનાર અને જૈન પ્રજ્ઞાલીની ગ્રાહસ્થ ધર્મની આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિની પાસે શિક્ષા-દીક્ષા લેનાર તો હતા ગૂર્જરેશ્વર મહારાજ કુમારપાળ. જયસિંહ સિદ્ધરાજના સમયમાં થયેલા રઝળાટના દુઃખ સમયે જૈન મંત્રીઓએ, શ્રેષ્ઠીઓએ, શ્રાવકોએ અને આચાર્ય હેમચંદ્રે આપેલ રક્ષણ અને સહાય કુમારપાળને જૈન ધર્મના અને જૈન સમાજના સીધા અને સવિશેષ સંપર્કમાં લાવી રહ્યાં. ગુજરાતની રાજગાદી મળ્યા પછી કુમારપાળ (ઈ. સ. ૧૦૪૪-૭૪) ભૂતકાળના એ ઉપકારોને અને એના માનસ પર પડેલા જૈન સંસ્કારોને ભૂલેલો નહીં. આભારવશ કુમારપાળ એ ઉપકારોનો બદલો વાળી આપવા બનતું કરી છૂટ્યો અને એના જૈન સંસ્કારો આચાર્ય હેમચંદ્રના સતત સંપર્ક અને ઉપદેશથી વધુ ને વધુ દઢીભૂત થયા.

કુમારપાળ 'પરમમાહેશ્વર' હતો કે 'પરમાર્હત' એ મુદ્દા પર સાંપ્રદાયિક ઝનૂનથી પ્રેરાયેલા ઈતિહાસવેત્તાઓની, અને ગુજરાતના ઐતિહાસિક નવલકથાકારોની ઈતિહાસને કેટલીક વાર વિપર્યાસપૂર્વક રજૂ કરવાની રીતથી ગુજરાતનાં ગઈ પેઢી દરમિયાન વિદ્વાનના ક્ષેત્રે બ્રાહ્મણ અને જૈન પક્ષે વાદાવાદીના મૂર્ખતાભર્યા, અણસમજુ, અને નિરર્થક રણજંગો ખેલાઈ ગયા. હકીકત એટલી જ છે કે સોમનાથનો મહાભેરુપ્રાસાદ બંધાવનાર, કુમારપાળેશ્વરના નિર્માતા અને કેદારેશ્વરના અવતારક રાજા કુમારપાળે સ્વકુળધર્મને ત્યજ્યા સિવાય જિનદર્શનમાંથી જેટલું અનુકૂળ હતું તેટલું ગ્રહણ કરેલું. સાધુચરિત અને સમભાવી કુમારપાળ જેટલો 'પરમાર્હત' થયો હતો તેટલો જ 'પરમમાહેશ્વર' પણ રહ્યો હતો એ સત્ય ગઈ પેઢીના નહીં, પણ આ પેઢીના વિદ્વાનો સમજ્યા છે. ત્રીસ-ચાળીસ સાલ પહેલાં ઉદ્ભવેલ સાંપ્રદાયિક સરિતાનાં વહેણ આગળ વધે તે પહેલાં વાળુકાપટ જેવી ઋજુ, સુવાળી પણ અફાટ અને લોકહિતૈષી, અંબિકા-ક્ષેમંકરી શી મરુગૂર્જર સંસ્કૃતિએ એને શોષી લીધાં છે. સાંપ્રતકાલીન પેઢીના અગ્રણીઓ દ્વારા થઈ રહેલું ગુજરાતના ઈતિહાસનું આલેખન તટસ્થ તેમ જ સત્યા-વેષી છે અને મઝહબી રાગદ્વેષને વચ્ચે લાવતું નથી. બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ એ બન્ને પરંપરા આર્યસંસ્કૃતિની જ અભિવ્યક્તિ અને સમદળ શાખાઓ છે તેમ જ ભારતની સંસ્કૃતિને બન્નેએ સાથે મળીને પુષ્ટ કરી છે એ વાત તો ધર્માધ, દુષ્ટ-પ્રકૃતિ અને કુત્સિત બુદ્ધિવાળા રળ્યાખળ્યા કદાગ્રહી વિદ્વાનો સિવાય સૌ કોઈ સ્વીકારે છે.

કુમારપાળનાં જૈન ધર્મ પ્રતિના સવિશેષ આદર અને મમતાનાં બે પરિણામો આવ્યાં : એક તો એના શાસન દરમિયાન અહિંસાનો કેટલીક વાર વ્યવહારબુદ્ધિનો ત્યાગ બતાવતો, અતિરેક-ભર્યો પ્રચાર થયો : અને જૈન ધર્મ જાણે કે રાજ્યનો ધર્મ હોય એવો ઘડીભર દેખાવ

થયો : કુમારપાળના સમકાલીન જૈન લેખકો—હેમચંદ્ર^{૧૦}, યશઃચંદ્ર, અને સોમપ્રભાચાર્ય^{૧૧} તેમ જ ઉત્તરકાલીન લેખકો જેવા કે મેરુતુંગ^{૧૨} અને રાજશેખર^{૧૩}—ના ગ્રંથો ચોક્કસ એવી છાપ ઊભી કરે છે જ. જૈન મુનિઓનો જિનમતને ફેલાવવાનો વધુ પડતો ઉત્સાહ, રાજ્યસત્તા સાથેનો એમાંના કોઈ કોઈનો સવિશેષ સંપર્ક, જૈન ધર્મ પાળનારને કરમુક્તિ, અને કુમારપાળ પછી જૈન મંત્રીઓની, મુનિઓની મહેચ્છાની પ્રતિક્રિયારૂપે અજયપાળનું કપર્દી અને આમ્રભટ્ટ સરખા જૈનામાત્યો, રામચંદ્ર સરખા જિનમાર્ગી સાધુઓ અને કુમારપાળ અને એના સહાયકોએ બાંધેલાં જિનભવનો પરવેનું વૈમનસ્ય અસૂચારૂપે પ્રગટ થયેલું એ વાત પણ—અજયપાળને એનાં દુષ્કૃત્યો બદલ ક્ષમા ન આપવાની સાથે—સ્મરણમાં રાખવી ઘટે. તો બીજી બાજુ ધર્મારણ્ય, મોઢપુરાણ જેવાં ૧૫મા શતકમાં લખાયેલાં પુસ્તકો—જેમાં જૈન ધર્મની દેષ અને કટુતાભરી નિંદા, હેમચંદ્રાચાર્ય સરખી વિભૂતિની નિર્ભત્સના, ને જૈનોનું ધર્મપરિવર્તન કરાવી વૈષ્ણવ બનાવવાનો આગ્રહ જોવા મળે છે^{૧૪}—એવું વલણ અપનાવતા ગ્રંથો અને મતાગ્રહીઓ ગુજરાતમાં ભૂતકાળમાં અતિ અલ્પ સંખ્યામાં થયા છે : અને એ સૌનો પશ્ચિમ ભારતની મહામના મરુ-ગૂર્જર સંસ્કૃતિ પર કોઈ ઊંડો પ્રભાવ પડ્યો નથી. બ્રાહ્મણધર્મીઓ અને શ્રમણમાર્ગીઓ પોતપોતાની અભિરુચિ અને અનુકૂળતા અનુસાર પોતાનો જન્મનો ધર્મ છોડી એક યા બીજા માર્ગનો સ્વીકાર કરે તો એમ કરવા છતાં બંને આર્યસંસ્કૃતિના મહાવર્તુલમાં જ રહે છે એ તથ્યનું વિસ્મરણ ભૂતકાળમાં કોઈક જ વાર થયું છે એ સદ્ભાગ્યની વાત છે; અને મોઢપુરાણ જેવા ગ્રંથો તેમ જ ગઈ પેઢીના વિદ્વાનોના સ્વધર્માનુરાગથી પ્રેરાયેલાં પ્રતિગ્રહી લેખનોને બાજુએ રાખીને આજથી, તે સોલંકીકાળ સુધીના ગુજરાતનાં સાંસ્કૃતિક-ઐતિહાસિક લેખનોનું સિંહાવલોકન કરીએ તો એમાં એકંદરે સમાધાન, સમન્વય, સમાદર, અને સહોપસ્થિતિનો સ્વીકાર જ જોવા મળે છે.

રાજર્ષિ કુમારપાળે પોતાના પૂર્વજોએ પ્રસ્થાપેલી પરંપરા અનુસાર શિવાલયોની સાથે સાથે જિનમંદિરો પણ નિર્માણ કરાવેલાં. જૈનદર્શન પ્રત્યેની અંગત રુચિને કારણે એણે પોતે, ને એના આદેશથી ગૂર્જર સામ્રાજ્યમાં મહત્ત્વનાં ઘણાં સ્થળોએ એના નામ પરથી 'કુમારવિહાર' અભિધાનથી વિખ્યાત એવા જુદા જુદા તીર્થકરોના પ્રાસાદ બંધાવેલા. આમાંના કેટલાક તો નિશ્ચયતયા એણે પોતે જ બંધાવ્યા હોવાનાં પ્રમાણો છે, જ્યારે કોઈ કોઈ એ વખતના સોલંકી સામ્રાજ્યના મહામંડલેશ્વરો, સામંતો, દંડનાયકો દ્વારા ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં નિર્માવ્યા હશે એમ માનવાને વાક્યિક પ્રમાણો છે^{૧૫}. મંત્રી યશઃપાલ વિરચિત મોહપરાજયનાટક(વિ.સં. ૧૨૨૯-૩૨ / ઈ.સં. ૧૧૭૩-૭૬)માં કુમારપાળે પોતે પૂર્વે કરેલા માંસભોજનની થઈ આવેલ સ્મૃતિનું પ્રાયશ્ચિત્ત આચાર્ય હેમચંદ્ર પાસે માગતાં એના ચિત્તના સમાધાન માટે ૩૨ દાંતની સંખ્યા પ્રમાણે ૩૨ જિનાલયો બાંધવાના ઉપદેશથી નોંધાયેલી છે.

અને એણે એટલી સંખ્યામાં 'કુમારવિહાર' નામ ધરાવતા પ્રાસાદો બંધાવ્યાની ઉક્તિ છે^{૧૯}. પ્રભાચંદ્રાચાર્યના પ્રભાવકચરિત(વિ.સં ૧૩૩૪, ઈ.સં ૧૨૭૮) તેમ જ મેરુતુંગાચાર્યના પ્રબંધચિંતામણિ(વિ.સં ૧૩૬૧, ઈ.સં ૧૩૦૫)માં પણ એ હકીકત નોંધાયેલી છે^{૨૦}. આ વાત આજની ઘડીએ આપણને વિચિત્ર તેમ જ વધુ પડતી ઊર્મિલ લાગે, એ યુગના સંદર્ભમાં આમ બનવું અસંભવિત ન ગણાય. આ વાત સાચી હોય કે ન હોય, પણ કુમારપાળનું નામ ધરાવતાં સારી સંખ્યામાં જિનમંદિરો એ કાળે બંધાયેલાં, જેને વિશે હવે ઉપલબ્ધ પ્રમાણોના આધારે જોઈશું. આ અગાઉ કુમારપાળ વિશે, અને એણે કરાવેલાં દેવમંદિરો વિશે ઘણા લેખકો જૂના ગ્રંથો એવં શિલાલેખોના આધારે થોડુંઘણું, છૂટુંછવાયું લખી ગયા છે; પણ એનાં તમામ પ્રમાણો એકત્ર કરી એક સ્વતંત્ર વિષય તરીકે એની પૂર્ણ ચર્ચા થયેલી ન હોઈ અહીં એ પ્રયત્ન કરી જોવા વિચાર્યું છે. વિશેષમાં કેટલીક જાણીતી હકીકતો માટે વધારે પ્રમાણો એકઠાં કરી શકાયાં છે તો કેટલાક કિસ્સાઓમાં અગાઉ અજ્ઞાત એવા નવા કુમારવિહારો વિશે પણ પ્રકાશ પાડતા પુરાવાઓ મળ્યા છે.

૧. શ્રીપત્તન

સોલંકીઓની રાજધાની અણહિલ્લવાડપાટણના 'કુમારવિહાર'નો ઉલ્લેખ આપણને ધોળકાની ઈ.સં ૧૧૬૭-૭૩ના ગાળામાં આચાર્ય હેમચંદ્રના શિષ્ય મુનિ રામચંદ્ર દ્વારા રચાયેલી 'ઉદયનવિહારપ્રશસ્તિ'માં મળે છે. એમાં કહ્યું છે કે (મંત્રીશ્વર ઉદયનના પુત્ર મંત્રી વાગ્ભટ્ટે) નાભેય-ઋષભદેવની રૂપાની પ્રતિમા શ્રીપત્તનના 'કુમાર-વિહાર'માં પ્રતિષ્ઠાવી^{૨૧}. એ જ પંડિત રામચંદ્રે એ જિનાલય બંધાયા બાદ એની પ્રશંસા કરતું કુમારવિહારશતક કાવ્ય રચેલું, જે આજે ઉપલબ્ધ છે^{૨૨}. સોમપ્રભાચાર્ય-સ્વરચિત જિનધર્મપ્રતિબોધ(વિ.સં ૧૨૪૧ ઈ.સં ૧૧૮૫)માં નોંધે છે કે રાજાએ મંત્રી બાહડ(વાગ્ભટ્ટ), વાયડવંશીય ચંદ્ર, શૂરાદિ ગગ્ગ(ગર્ગ)ના પુત્રો, સર્વદેવ અને સંબાણ શેઠને આદેશ આપી અષ્ટાપદ સમાન ઉત્તમ અને ચોવીસ જિનાલયથી અલંકૃત એવું 'કુમારવિહાર' નામનું ચૈત્ય પાટણમાં કરાવ્યું^{૨૩}. પ્રભાચંદ્રાચાર્યના પ્રભાવકચરિત(વિ.સં ૧૩૩૪ / ઈ.સં ૧૨૭૮)માં અપાયેલ નોંધ અનુસાર ચૈત્ય મૂળ મંત્રી વાગ્ભટ્ટનું મંદિર જ્યાં હતું તે ભૂમિ પર કરાવેલું : (વાગ્ભટ્ટે એ કરાવી કુમારપાળને સમર્પિત કર્યાનો એવો પણ ધ્વનિ નીકળી શકે^{૨૪}.)

સોમપ્રભાચાર્યના કથન અનુસાર રાજાએ આ સિવાય પણ પાટણમાં નેમિનાથ-મૂલનાયકવાળો વર્તમાન, અતીત, અને અનાગતના તીર્થંકરોની બધી મળી ૭૨ દેવકુલિકાઓવાળો 'ત્રિભુવનવિહાર' પ્રાસાદ (પોતાના પિતા ત્રિભુવનપાલના પુણ્યાર્થે) કરાવ્યો. એ ઉપરાંત 'ત્રિવિહાર' નામનો એક બીજો પ્રાસાદ પણ ત્યાં કરાવ્યો : ને ૨૪ તીર્થંકરોનાં આલયો કરાવ્યાં.

(પાટણના 'કુમારવિહાર' વિશે કુમારપાલપ્રતિબોધ, પ્રબંધચિંતામણિ, અને કુમારપાલ વિષયક અન્ય સાધન સાહિત્યમાં કોઈ કોઈ પ્રસંગોના અનુલક્ષમાં ઘૂટાછવાયા ઉલ્લેખો પણ મળે છે, જેની અહીં નોંધ લેવી જરૂર નથી માની, પણ મંત્રીશ્વર તેજપાળે (૧૩મા શતકના દ્વિતીય ચરણમાં) એ મંદિર પર સાત તામ્રકલશો ચડાવ્યાની વાત જિનહર્ષગણિએ વસ્તુપાલચરિત્ર- (વિ. સં. ૧૪૯૭ / ઈ. સં. ૧૪૪૧)માં નોંધી છે તેનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ^{૨૨}. આ 'કુમારવિહાર' તેમ જ કુમારપાલનાં બંધાવેલ અન્ય જિનમંદિરોનો ૧૩મા શતકના અંતે થયેલા મુસ્લિમ આક્રમણ સમયે વિધ્વંસ થયો હોવો જોઈએ કે પછી કદાચ અજયપાળે એ પૂર્વે નાશ કરાવી નાખ્યાની શક્યતા પણ છે.

૨. તારંગાપર્વત

તારંગાના ડુંગર પર કુમારપાળે દ્વિતીય તીર્થંકર અજિતનાથનું ઉત્તુંગ ભવન કરાવ્યાનાં સારા પ્રમાણમાં વાઙ્મયિક પ્રમાણો મળે છે. તદ્ વિષયક કદાચ સૌથી જૂનો ઉલ્લેખ જિનધર્મ-પ્રતિબોધમાં મળે છે. એમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે જશદેવના પુત્ર દંડાધિપ અભયની દેખરેખ નીચે એ મંદિર તારંગા-પર્વત પર રાજા કુમારપાળે કરાવેલું^{૨૩}. પ્રભાચંદ્રાચાર્યના પ્રભાવકચરિત- (સં. ૧૩૩૪ / ઈ. સં. ૧૨૭૮)માં જણાવ્યા મુજબ કુમારપાળને અજિતનાથની પ્રતિમા પૂજવાથી અજયમેરુ(અજમેર)ના રાજા શાકંભરિનાથ અર્ણોરાજ પર વિજય મળેલો. એ કારણસર આચાર્ય હેમચંદ્રના ઉપદેશથી તારંગા પર અજિતનાથ મૂલનાયકનું બિંબ સ્થાપેલું^{૨૪}. આ વાત ઉપાધ્યાય જિનમંડનના કુમારપાલપ્રબંધ(વિ. સં. ૧૪૯૨ / ઈ. સં. ૧૪૩૬)માં પણ આપી છે^{૨૫}. આ મંદિર બાંધ્યાનું વર્ષ વીરવંશાવલીમાં વિ. સં. ૧૨૨૧ / ઈ. સં. ૧૧૬૫ આપ્યું છે^{૨૬}, જે વિશ્વસ્ત માનવામાં હરકત જેવું નથી. આ સિવાય રત્નમંદિરગણિના ઉપદેશતરંગિણી- (આ. સં. ૧૫૧૭ / આ. ઈ. સં. ૧૪૬૧)માં તારંગામાં મહારાજ કુમારપાળે ભવ્ય મંદિર બનાવી એમાં અજિતનાથ સ્થાપ્યાનો ઉલ્લેખ છે^{૨૭}. પંદરમા શતકના મધ્યભાગમાં રચાયેલ પંડિત મેઘની "તીર્થમાલા"માં પણ રાજા કુમારપાળે તારંગા પર સ્થાપેલ અજિતનાથની હકીકત નોંધી છે^{૨૮}. ને છેલ્લે ૧૭મા શતકના યાત્રી શીલવિજયે પણ પોતાની તીર્થમાલામાં એ જ હકીકત કહી છે^{૨૯}.

તારંગાના મંદિરમાં કુમારપાળનો કોઈ લેખ હજી સુધી નથી મળ્યો^{૩૦}, પણ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે તારંગા પર્વતના 'અજિતનાથ ચૈત્ય' વિશે નેમિનાથ તેમ જ આદિનાથના બિંબ વિ. સં. ૧૨૮૪ / ઈ. સં. ૧૨૨૮માં સ્થાપ્યાના લેખ મળી આવ્યા છે^{૩૧}. એ જ પ્રમાણે આબૂના દેલવાડાના મંત્રી તેજપાલ-નિર્મિત લૂણવસહીના વરહુડિયા કુટુંબના દેહરી ૩૮ના સં. ૧૨૪૦ના લેખમાં એ કુટુંબે તારણગઢના શ્રી અજિતનાથના ગૂઢમંડપમાં આદિનાથ બિંબ કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે^{૩૨}. જો કે આ બન્ને ઉત્કીર્ણ લેખોમાં કુમારપાળે એ મંદિર કરાવ્યાનો

ઉલ્લેખ નથી, પણ ઉપર ચર્ચા તે પુરાણાં સાહિત્યિક પ્રમાણો લક્ષમાં લેતાં, તેમ જ મેરુ જાતિનું ભવ્ય મંદિર ક્ષત્રિય રાજા સિવાય બીજો કોઈ બંધાવી ન શકે એવું વાસ્તુશાસ્ત્રનું વચન જોતાં^{૩૩} તારંગાનું મંદિર કુમારપાળે જ બંધાવેલું એમાં કોઈ શક નથી. મંદિરની સ્થાપત્ય તેમ જ શિલ્પની શૈલી પણ કુમારપાળનો કાળ સૂચવે છે.

તારંગાનું કુમારપાળનિર્મિત આ અજિતનાથ સ્વામી ચૈત્ય હજુ ઊભું છે. શ્રેષ્ઠી ગોવિંદે સોમસુંદરસૂરિને હાથે એમાં પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાનું પ્રતિષ્ઠાસોમ પોતાના સોમસૌભાગ્યકાવ્ય- (વિ. સં. ૧૫૫૪ / ઈ. સં. ૧૪૮૮)માં નોંધે છે. આ પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું વર્ષ વિ. સં. ૧૪૭૯ / ઈ. સં. ૧૪૨૩ હોવાનું અન્ય સાધન દ્વારા જાણવા મળ્યું છે^{૩૪}. જીર્ણોદ્ધારમાં જો કે નવ ભારપટ્ટ ચડાવવા સિવાય અને મૂલનાયકની આરાસણના પથ્થરની નવી પ્રતિમા કરાવ્યા સિવાય બીજો કોઈ ખાસ સુધારો વધારો કર્યો હોવાનું જણાતું નથી.

લગભગ ૭૪ ફૂટનો વ્યાસ ધરાવતા, સાંધાર છંદના મૂલપ્રાસાદવાળા અજિતનાથનું આ ભવન પશ્ચિમ ભારતમાં મરુ-ગૂર્જર શૈલીનાં અસ્તિત્વમાન મંદિરોમાં સૌથી મોટું અને પ્રોત્ત છે. એની પીઠમાં જો કે અશ્વપીઠાદિની રચના નથી, પણ મંડોવર ઘણો ઊંચો, બેવડી જંધાવાળો છે. એમાં દિક્ષાલો, સુરસુંદરીઓ ઉપરાંત જૈન યક્ષયક્ષીઓનાં રૂપ કંડારેલાં છે^{૩૫}.

૩. ઈલાહુર્ગ

ઈડરના ડુંગર પર પણ કુમારપાળે જિનભવન નિર્મવેલું. એમાં આદિનાથ પ્રતિષ્ઠિત હતા. ખરતરગચ્છીય જિનપતિસૂરિ(વિ. સં. ૧૨૧૦-૭૭ / ઈ. સં. ૧૧૫૪-૧૨૨૩)ની “અષોત્તરી તીર્થમાળા”માં ઉલ્લેખ મળે છે કે ઇડરગિરૌ નિવિષ્ટં ચૌલુક્યાધિપકારિત્તિં જિનં પ્રથમમ્ ।* પણ આ ચૌલુક્યાધિપ કોણ—સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ કે અન્ય કોઈ સોલંકીરાજ— એની વિશેષ સ્પષ્ટતા તો એ પછીના કાળના સાહિત્યમાં મળે છે, જેમ કે મુનિસુંદરસૂરિએ ૧૫મા શતકના દ્વિતીય ચરણમાં રચેલ ઈડરના ઋષભદેવના સ્તવનમાં એ મંદિર કુમારપાળે કરાવ્યાનું અને સાહુ ગોવિંદે એનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે^{૩૬}. એ જ પ્રમાણે પ્રતિષ્ઠાસોમના સોમસૌભાગ્યકાવ્ય(વિ. સં. ૧૫૨૪ / ઈ. સં. ૧૪૬૮)માં પણ ગોવિંદ શ્રેષ્ઠીએ ઈડરગઢમાં મહારાજ કુમારપાળે બંધાવેલ જિનમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો એવો ઉલ્લેખ મળે છે^{૩૭}. (આ સંઘપતિ ગોવિંદ એ જ છે કે જેમણે તારંગામાં અજિતનાથ ચૈત્યનો ઉદ્ધાર કરાવેલો.) આ સિવાય લક્ષ્મીસાગરસૂરિના પ્રશિષ્ય સોમચારિત્રે વિ. સં. ૧૫૪૧ / ઈ. સં. ૧૪૮૫માં રચેલ ગુરુગુણરત્નાકરકાવ્યમાં સંઘપતિ રત્નાએ કરેલ તીર્થયાત્રા દરમિયાન સંઘ ઈડર આવ્યો ને ત્યાં કુમારપાળે કરાવેલા પ્રાસાદનાં દર્શન કર્યા એવો ઉલ્લેખ મળે છે^{૩૮}. લક્ષ્મીસાગરસૂરિના સમુદાયના સુધાનંદનસૂરિના કોઈ શિષ્યે ઈડરગઢચૈત્યપરિપાટી રચી છે તેમાં કુમારપાળે ગઢ પર પ્રાસાદ કરાવી એમાં આદિનાથની પ્રતિમા ભરાવી ને જાણે-અજાણે સૌ કોઈ એ કારણસર એ

જિનાલયને “રાજવિહાર” કહે છે એવી હકીકત નોંધી છે^{૩૦}.

ઈડરના આ ‘કુમારવિહાર’ના બીજા બે જણોદ્વાર નોંધાયા છે. હેમવિમલસૂરિના પરિવારના અનંતહંસે વિ.સં. ૧૫૭૦ / ઈ.સં. ૧૫૧૪ આસપાસ રચેલ ઈલા-પ્રાકારચૈત્યપરિપાટીમાં ચંપક શ્રેણીએ એનો ઉદ્ધાર કરાવ્યાની હકીકત નોંધી છે. આ મંદિરનો મુસલમાનોએ ભંગ કરવાથી એમાં વિ.સં. ૧૬૮૧ / ઈ.સં. ૧૬૨૫ આસપાસ તપાગચ્છીય શ્રી વિજયદેવસૂરિએ પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાનો વિજયપ્રશસ્તિમહાકાવ્યમાં ઉલ્લેખ મળે છે^{૩૦}.

ઈડરગઢના વર્તમાન મંદિરમાં કુમારપાળના સમયના કોઈ જ અવશેષો રહ્યા નથી. મુખ્યતુષ્ટી અને દેવકુલિકાઓનો નીચલો ભાગ શ્રેણી ગોવિંદના સમયનો લાગે છે, જ્યારે મૂલપ્રાસાદ ઈત્યાદિ આંતરિક રચનાઓ પછીના જણોદ્ધારો દરમિયાનની છે. વર્તમાન જણોદ્ધારમાં આ પાછલા યુગના અવશેષોનું વિશેષ સંગોપન થયું છે.

૪. અર્બુદગિરિ

અર્બુદાયલ-આબૂ-પર પણ કુમારપાલ નરેશનું કરાવેલું એક મંદિર હતું. ૧૩મા શતકના અંતભાગ અને ૧૪મા શતકના પ્રથમ ચરણ સુધીના ગાળામાં લખાઈ પૂર્ણ થયેલા, ખરતરગચ્છીય જિનપ્રભસૂરિના કલ્પપ્રદીપમાં આપેલ “શ્રી અર્બુદગિરિકલ્પ”માં અર્બુદ શિખર ઉપર કુમારપાલ ભૂપાલે કરાવેલ ‘શ્રી વીરચૈત્ય’નો ઉલ્લેખ છે^{૩૧}. સોમસુંદર સૂરિએ ૧૫મા શતકના મધ્યભાગે રચેલ શ્રી અર્બુદગિરિકલ્પમાં પણ આબૂ ઉપર ગૂર્જરેશ્વર મહારાજ કુમારપાલે નિર્માવેલ શ્રી મહાવીરસ્વામીનું મંદિર શોભી રહ્યાનું જણાવ્યું છે^{૩૨}. આ મંદિર તે અચલગઢની તળેટી પાસેની નાની ટેકરી પરનું વર્તમાન શાંતિનાથનું મંદિર હોવાનું મુનિશ્રી જયંતવિજયજીએ સૂચવ્યું છે^{૩૩}. આ વાતનું સમર્થન કરતી એક હકીકત કોરંટગચ્છીય નમ્રસૂરિની વિ.સં. ૧૫૫૪ / ઈ.સં. ૧૪૯૮માં રચાયેલ અર્બુદચૈત્યપ્રવાડીમાં નોંધાયેલી મળે છે. ત્યાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે “ગિરિપરના ઉદ્ધારેલા ‘કુમારવિહાર’માં શ્રી શાંતિજિનને પ્રણમું.”^{૩૪}

આબૂના ‘કુમારવિહાર’ના એ પછીના કાળના પણ બે એક ઉલ્લેખો મળે છે. એમાં એક તો છે ‘શીલવિજય’ની (વિ.સં. ૧૭૪૬ / ઈ.સં. ૧૬૮૦) પહેલાં રચાયેલી તીર્થમાલામાં આવતો ઉલ્લેખ ને બીજો છે જ્ઞાનવિમલની (વિ.સં. ૧૭૫૫ / ઈ.સં. ૧૬૯૯) “તીર્થમાલા”માં આવતો કુમારપાલ નૃપતિએ ગામ બહાર કરાવેલ વીરના મંદિરનો ઉલ્લેખ.

આ મંદિરની વાસ્તુરચના તપાસતાં એમાં જૂનો ભાગ, ખાસ કરીને મૂલપ્રાસાદના ગજપીઠાદિથી અલંકૃત મહાપીઠ અને યક્ષયક્ષીઓ-અપ્સરાઓવાળા જંઘાયુક્ત મંડોવર, બારમા શતકના ઉત્તરાર્ધ જેટલો પુરાણો જણાય છે. આથી આ મંદિર તે જ આબૂ પરનો “કુમારવિહાર” હોવા અંગે શંકા રહેતી નથી^{૩૫}.

૫. થારાપદ્ર

મોઢવંશીય જૈન મંત્રી યશ:પાલે મોહપરાજય નાટક થારાપદ્રપુર(થરાદ)ના 'કુમારવિહાર' કોડાલંકાર શ્રી વીરજિનેશ્વરની યાત્રા પ્રસંગે વિ. સં. ૧૨૨૯-૩૩ / ઈ. સં. ૧૧૭૩-૭૬ વચ્ચે રચ્યું હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. એ ઉપરાંત મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે (કે પછી તેજપાલે) થરાદમાં 'કુમારવિહાર'ના સહોદર સમું નવીન જિનમંદિર કરાવ્યાનો જિનહર્ષ વસ્તુપાલચરિત્ર(વિ. સં. ૧૪૯૭ / ઈ. સં. ૧૪૪૧)માં ઉલ્લેખ કર્યો છે^{૧૧}. થરાદના 'કુમારવિહાર'ના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ આ બે ઉલ્લેખોથી મળી રહે છે. આ મંદિરનો ભૂતકાળમાં નાશ થઈ ગયો છે. થરાદમાં આજે પુરાણાં જૈન મંદિરો નથી.

૬. લાટાપલ્લી

લાડોલમાં એક 'કુમારવિહાર' હોવાનું સૂચન કરતો ઉલ્લેખ આબૂના દેલવાડાની લૂણવસહીની દેહરી ૩૮ પરના વરહુડિયા કુટુંબના વિ. સં. ૧૨૯૬ / ઈ. સં. ૧૨૪૦ના ઉત્કીર્ણ લેખમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એ પરિવાર દ્વારા લાડોલના એ 'કુમારવિહાર'ના જીર્ણોદ્ધાર પ્રસંગે ત્યાંના અગ્રમંડપમાં ખત્તક સાથે પાર્શ્વનાથ બિંબ ભરવામાં આવેલું^{૧૨}.

૭. કર્કરાપુરી

ચૌદમા શતકના અંતે વિનયપ્રભોપાધ્યાયે રચેલા "તીર્થયાત્રા સ્તવન"માં કાકરના 'કુમારવિહાર'ના પાર્શ્વનાથને વાંઘાનો ઉલ્લેખ મળે છે^{૧૩}.

૮. જાબાલિપુર

જાલોરના કાંચનગિરિગઢ પર પરમાર્હત કુમારપાલ ભૂપતિએ પાર્શ્વનાથનું ચૈત્ય વિ. સં. ૧૨૨૧ / ઈ. સં. ૧૧૬૫માં કરાવ્યાનું ત્યાંના શિલાલેખ પરથી જાણી શકાય છે^{૧૪}. આબૂના શિલાલેખવાળા વરહુડિયા કુટુંબે જાબાલિપુરના સુવર્ણગિરિ પર પાર્શ્વનાથની જગતી પરના અષ્ટાપદપ્રાસાદમાં બે ખત્તક કરાવ્યાની નોંધ છે^{૧૫}. એ મંદિર તે ઉપર કથિત 'કુમારવિહાર' હોવું જોઈએ. આ મંદિર વિદ્યમાન છે. એમાં ભમતીના દેરીઓનો નાશ થયો છે, પણ મૂલપ્રાસાદ ત્રિવિહારના મંડોરાના જૂના ભાગ જળવાઈ રહ્યા છે. વિ. સં. ૧૨૬૮ / ઈ. સં. ૧૨૧૨માં એમાં મંડપ ઉમેરવામાં આવેલાની હકીકત ત્યાંના શિલાલેખ પર નોંધેલી છે. એ મંડપને સ્થાને આજે ૧૫મી સદીનો મંડપ ઊભો છે. મંદિર વિશાળ અને અલંકૃત અને રાજકર્તૃક હોવાનું સ્વમેવ જાહેર કરે છે.

૯. સ્તંભતીર્થ

ખંભાતમાં પણ 'કુમારવિહાર' હોવાનાં પ્રમાણો મળે છે. મંત્રીશ વસ્તુપાળે ઋષભસ્વામીના 'કુમારવિહાર'માં મૂલનાયક કરાવ્યા એવો વસ્તુપાલચરિત્રમાં ઉલ્લેખ મળે

છે^{૫૧}. આ પહેલાંનો ઉલ્લેખ વસ્તુપાળના સમકાલીન શ્રી નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ રચેલ પ્રશસ્તિમાંથી મળે છે. એમાં કહ્યા પ્રમાણે વસ્તુપાલે ત્યાં 'કુમારવિહાર'માં પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી^{૫૨}.

સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતની સરહદ પર આવેલાં બે'એક ગામોમાં 'કુમારવિહાર' બંધાયાના પરોક્ષ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૦. મંડલિ

સચિવેશ્વર વસ્તુપાલે માંડલના 'કુમાર વિહાર'નો ઉદ્ધાર કરાવ્યાનું જિનહર્ષે નોંધ્યું છે^{૫૩}.

૧૧. ધંધુકક

આચાર્ય હેમચંદ્રની જન્મભૂમિ ધંધુકામાં કુમારપાળે 'ઝોલિકાવિહાર' કરાવ્યાનો મેરુતુંગાચાર્યે ઉલ્લેખ કર્યો છે^{૫૪}. 'જિનહર્ષ'ના કથન અનુસાર વસ્તુપાલે ધંધુકાના 'કુમારવિહાર'નો ઉદ્ધાર કરી એમાં મૂલનાયકની પ્રતિષ્ઠા કરાવી પ્રાસાદના શિખર પર હેમકુંભ મુકાવેલા^{૫૫} : સંભવ છે કે આ 'ઝોલિકાવિહાર'નું જ અપરનામ 'કુમારવિહાર' હોય.

સૌરાષ્ટ્ર-પંથકમાં પણ કેટલાંક ગામોમાં 'કુમારવિહારો' સ્થપાયેલા.

અહીં શત્રુંજયના 'કુમારવિહાર'ની પરંપરા વિશે થોડો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત છે. જૈન તીર્થોમાં પવિત્રતમ મનાતા શત્રુંજય તેમ જ ગિરનાર પર્વત પર કુમારપાળે જિનભવનો કરાવ્યાં હોવાની અપેક્ષા રાખી શકાય : અને પરંપરા પ્રમાણે શત્રુંજય પર હાથીપોળ પાસે અને ગિરનાર પર્વત પર જૈન ટૂકોમાં છેલ્લી કુમારપાળની ટૂક બતાવવામાં આવે છે, પણ આ બન્ને મંદિરો પાછોતરા કાળનાં છે અને ઉત્કીર્ણ લેખ કે પુરાણ સાહિત્યમાંથી ગિરનાર પર 'કુમારવિહાર' હોવાનું પ્રમાણ હજી સુધી તો જડ્યું નથી. અને શત્રુંજય પરનો 'કુમારવિહાર' તો કુમારપાલ નામક શ્રેષ્ઠીકારિત હોય તેમ જણાય છે^{૫૬}.

પણ સૌરાષ્ટ્રમાં બીજે કેટલેક સ્થળે 'કુમારવિહાર' સંજ્ઞક મંદિરો હતાં કે નહીં એને વિશે હવે જોઈએ.

૧૨. પાદલિખપુર

પાલીતાણામાં 'કુમારવિહાર' હોવાના ત્રણ ઉલ્લેખો તીર્થ સંબંધી સાહિત્યમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. રત્નાકરગચ્છના હેમચંદ્રસૂરિ-શિષ્ય જિનતિલકસૂરિની ૧૪મા શતકના અંતભાગે રચેલ "શૈત્યપરિપાટીસ્તવન"માં પાલીતાણાના 'કુમારવિહાર'ના પાર્શ્વનાથનો ઉલ્લેખ થયેલો છે^{૫૭}.

એ પછી ૧૫મા શતકમાં એક અનામી રચયિતાની “ચૈત્યપરિપાટી”માં એનો ઉલ્લેખ કરેલો મળે છે^{૧૮}. છેવટે મુગલયુગના યાત્રિક પંઠ ભાનુચંદ્રના શિષ્ય પંઠ દેવચંદ્રે (વિ. સં. ૧૬૫૫ / ઈ. સં. ૧૬૩૮) રચેલ તીર્થમાલામાં પણ પાલીતાણા ગામમાં રહેલા પાર્શ્વપ્રભુના ‘કુમારવિહાર’માં વંદન કર્યાની નોંધ કરી છે^{૧૯}. પણ મંત્રી વાગ્ભટ્ટે અહીં ‘કુમારપુર’ વસાવી તેમાં ત્રિભુવનપાલવિહાર બંધાવ્યો એવી વિશેષ જૂની નોંધો છે. કુમારપાળના પિતા ત્રિભુવનપાલના નામથી બાંધેલો વિહાર પછી ઉત્તર-મધ્યકાળમાં ‘કુમારવિહાર’ કહેવાવા લાગેલો તેમ જણાય છે. પાલીતાણાનાં પ્રાચીન મંદિરોનો સંપૂર્ણ નાશ થયો છે.

૧૩. દ્વીપ

નિવૃત્તિગચ્છીય પાસડસૂરિના શિષ્ય અંબદેવસૂરિએ શત્રુંજયતીર્થના ઉદ્ધારક સમરસિંહનું ચરિત્ર નિરૂપતો ગ્રંથ સમરાસુ વિ. સં. ૧૩૭૧ / ઈ. સં. ૧૩૧૫માં રચ્યો છે. એમાં સમરાસાએ દીવબેટની યાત્રા કરી ત્યારે ત્યાંના વર્ણનમાં જિનમંદિરોમાં શોભતા સુંદર એવા ‘કુમારવિહાર’નો ઉલ્લેખ કર્યો છે^{૨૦}. આ જિનાલય સંબંધી એક બીજો ઉલ્લેખ ૧૪મા શતકના અંતભાગે થયેલા ઉપાધ્યાય વિનયપ્રભના “તીર્થયાત્રાસ્તવન”માં પણ મળે છે^{૨૧}. મુસ્લિમ આક્રમણો દરમિયાન દીવનાં પ્રાચીન મંદિરોનો ધ્વંસ થયેલો તેમાં આ ‘કુમારવિહાર’નો પણ નાશ થયો હશે.

૧૪. દેવપત્તન

પ્રભાસપાટણમાં કુમારપાળે પાર્શ્વનાથનું ચૈત્ય બંધાવ્યાનું આચાર્ય હેમચંદ્રે દ્વાશ્રયકાવ્યમાં કહ્યું છે^{૨૨}. મેરુતુંગાચાર્યે સોમેશ્વરપત્તનના ‘કુમારવિહાર’નો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે હેમચંદ્ર કથિત પાર્શ્વનાથનું મંદિર હોઈ શકે^{૨૩}. આ મંદિરના રંગમંડપ ને વિતાન તેમ જ સ્તંભો ત્યાંની જુમામસ્જિદમાં છે^{૨૪}.

૧૫. મંગલપુર

માંગરોળમાં પણ “કુમારવિહાર” બંધાયો હતો^{૨૫}. હાલ એના અવશેષો ત્યાંની મસ્જિદોમાં હોય એમ લાગે છે. અત્યારે કોટમાં રાવળીમસ્જિદ પાસે દેરાસર છે તેના ભોંતળની ઊંચાઈ બતાવે છે કે એ જ સ્થળે મૂળ દેરાસર હોય. જ્યાં જ્યાં “કુમારવિહાર” બંધાયેલા એના મળી શક્યા તેટલા ઉલ્લેખો એકત્ર કરી અહીં ચર્ચા કરી છે. અમારા ધ્યાન બહાર ગયા હોય તેવા પણ ઉલ્લેખો ઉપલબ્ધ સાહિત્યમાં હશે. આ ઉપરાંત સાહિત્યમાં નોંધ ન લેવાઈ હોય કે લભ્ય સાહિત્યમાં ઉલ્લિખિત ન હોય તેવાં સ્થળોના ‘કુમારવિહારો’ વિશે ભવિષ્યમાં કંઈ પત્તો મળે ત્યારે ખરું. અમને લાગે છે કે કર્ણાવતી (અમદાવાદ), ચંદ્રાવતી, કર્પટવાણિજય (કપડવંજ), ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ), ધવલકક્ક (ધોળકા) વગેરે સ્થળોએ ‘કુમારવિહાર’ બંધાયા

હોવાની શક્યતા છે^{૧૧}.

આમ બગીસ તો નહીં, પણ બધું મળીને એનાથી અર્ધા—સોળેક જેટલા— 'કુમારવિહારો'ની તો ભાળ મળે છે. એમાં પણ તારંગા અને પાટણનાં મંદિરો વિશાળ કદનાં હતાં. જયસિંહ સિદ્ધરાજે કરાવેલાં શૈવ-જૈન મંદિરોની સાથે કુમારપાળે કરાવેલાં એ બન્ને ધર્મોનાં મંદિરોની એકત્રિત સંખ્યા સરખાવતાં એ ચોક્કસ વધી જાય છે. એ કાળના ભારતવર્ષમાં આટલી મોટી સંખ્યામાં કોઈ રાજવીએ દેવમંદિરો બંધાવ્યાં હોવાનું જાણમાં નથી. એ જોતાં રાજા કુમારપાળનું સ્થાપત્યક્ષેત્રે એક મોટું યોગદાન ગણાય. કુમારપાળયુગની શિલ્પ-સ્થાપત્ય કલાનો ખ્યાલ પ્રભાસના સોમનાથ, તારંગા, જાલોર, અને આબૂ(અચલગઢ)નાં જિનમંદિરોના અવલોકનથી મળી રહે છે.

લેખની સમાપન નોંધરૂપે કુમારવિહારોના અજયપાલે કરાવેલ નાશ સંબંધી ઉપલબ્ધ સાધન-સાહિત્ય અને એ પ્રવાદ સત્ય છે કે નહીં એ વિશે તપાસી જોઈએ. જિનપ્રાસાદપતનની વાત પ્રબંધચિંતામણિ, પ્રબંધકોશ તેમ જ પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહમાં અપાયેલા અજયદેવ^{૧૨} સંબંધી પ્રબંધમાં નોંધાયેલી છે. એ બધાનો સાર એ છે કે અજયદેવે (અજયપાળે) ગાદીએ બેઠા પછી ટૂંક સમયમાં જ જૈનો પર જુલમ ગુજારવો શરૂ કર્યો. મહામાત્ય કપર્દીને તેલની કડાઈમાં તળાવ્યા. મંત્રી આબ્રભટ્ટની સૈનિકો પાસે હત્યા કરાવી. બાલચંદ્રની શિખવણીથી મુનિ રામચંદ્રને તાંબાની ધગધગતી પાટ પર જીવતા જલાવ્યા ને તદુપરાંત પૂર્વજોએ બાંધેલ (ખાસ કરીને કુમારપાળે બંધાવેલ) જિનપ્રાસાદો પડાવવા શરૂ કર્યા. અને એ સિલસિલામાં છેવટે તારંગાના મહાન્ જિનાલયને તોડવા પ્રવૃત્ત થયો. જૈન શ્રેણી 'અભયડ' (આભડ વસાહ) કે જે રાજ્યવારસના પ્રશ્ન અંગે કુમારપાળના મૃત્યુ પછી ચાલેલ ખટપટોમાં અજયપાળની તરફેણમાં રહ્યો હતો તેણે તારંગાના પ્રાસાદને બચાવી લેવા વિચાર્યું : (આ પ્રાસાદ એની પોતાની દેખરેખ નીચે તૈયાર થયાનું આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ.) રાજાના કૃપાપાત્ર સીલણ ભાંડને આ કાર્ય માટે દ્રવ્ય આપી એણે તૈયાર કર્યો. સીલણે અજમાવેલ નુસખાનું વર્ણન કરતાં પ્રબંધકારો કહે છે કે રાજાને એણે પોતાને ઘેર આમંત્રીને એની સમક્ષમાં સાંઠીકા ને ઈંટ-ચૂનાનું એક મંદિર બનાવ્યું : પછી પોતે તીર્થયાત્રાએ જવા સૈની રજા લઈ બહાર નીકળવા પ્રવૃત્ત થયો. જેવો એ બારણામાંથી જાય છે કે લાગલા જ એના પુત્રોએ એ મલોખાનું મંદિર ડાંગો મારીને ધડાધડ તોડવું શરૂ કર્યું. તોડવાનો અવાજ સાંભળતાં સીલણ પાછો ફર્યો ને ઉપાલંભભર્યા સ્વરે પુત્રોને સંબોધતાં કહ્યું કે, રે દુષ્ટો ! તમારા કરતાં તો આ કુનૃપતિ સારો કે જેણે દેરાં તોડવાનું પોતાના પૂર્વજના મરણ પછી શરૂ કર્યું : તમે તો એટલીયે રાહ જોયા વિના, મારી હયાતીમાં જ મારું બનાવેલું દેહરું પાડવા માંડ્યા ! આ સાંભળીને ભોંઠા પડેલા રાજાએ પ્રાસાદો તોડવાની પ્રવૃત્તિ બંધ કરી. પ્રબંધચિંતામણિકાર કહે છે આ યુક્તિથી તારંગા અને બીજાં કેટલાંક સ્થળોએ

નિ. ઐ. ભા. ૨-૨૧

અવશિષ્ટ રહેલા કુમારવિહારો બચી ગયા^{૬૬}.

(સ્વ) દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી સરખા ગઈ પેઢીના ધુરંધર વિદ્વાનોએ અજયપાળના પૈશ્ચાતિક, આર્યધર્મલોપી કૃત્યો ઉપર ટીકા નથી કરી અને ઊલટું એ રાજા જૈન-વિરોધી હોવામાં શંકા વ્યક્ત કરી છે^{૬૭} ! પણ જૈન પ્રબંધકારોની આ વાતો ટાઢા પહોરનાં ગપોડાં સમાન નહોતી. બીજા કોઈ સોલંકી રાજા વિશે આવા આરોપો-અપવાદો પ્રબંધકારોએ કર્યા નથી, પણ અજયપાળ માટે જ કર્યા છે. અને અજયપાળનું ત્રણ વર્ષમાં ખૂન થાય છે, એ બતાવી આપે છે કે એ અમુકાંશે અવિચારી, દુશ્ચરિત, અને જુલમી રાજા હતો. વિશેષમાં કુમારપાળે બંધાવેલાં જિનમંદિરો તેમ જ અન્ય કોઈ કોઈ એણે તોડ્યાં હોવાનાં પરોક્ષ પ્રમાણો ચોક્કસ મળે છે, એની વિગતો હવે જોઈએ.

(૧) મંત્રીશ્વર ઉદયનના નામે બંધાયેલા ધોળકાના ઉદયનવિહારની પ્રશસ્તિના શિલાલેખના શિલાખંડનો ઉપયોગ વિ. સં. ૧૨૬૬ / ઈ. સ. ૧૨૦૯માં વિષ્ણુની મૂર્તિ કંડારવામાં થયો છે. શિલાલેખ રજળતો તો જ થાય, જો એ મંદિરની કોઈ રૂપમાં દુર્દશા થઈ હોય. દિનેશચંદ્ર સરકાર તેમ જ ઠા. રમેશ મજમુદાર એને માટે કુમારપાળના અનુગામીઓની જૈન વિરોધી પ્રવૃત્તિને કારણભૂત ઠરાવે છે^{૬૮}. ઉદયન મંત્રી અને એના પુત્રો કુમારપાળના અડીખમ ટેકેદારો હતા : આથી અજયપાળનો રોષ “ઉદયન વિહાર ‘પર ઊતર્યો હશે.

(૨) સચિવેશ્વર વસ્તુપાળે ખંભાતના ‘કુમારવિહાર’માં મૂલનાયક નવા કરાવેલા. કુમારપાળે એ મંદિર ઈ. સ. ૧૧૬૦ આસપાસ બંધાવ્યાનું અનુમાનીએ અને વસ્તુપાળે એમાં પુનઃપ્રતિષ્ઠા ઈ. સ. ૧૨૩૦માં કરાવી હોવાનું અંદાજીએ તો એ સિતેરેક વર્ષના ગાળામાં એવું શું બન્યું હતું કે ‘મૂલનાયક’ની પ્રતિમા ફરી કરાવવી પડી ? અને એ પણ ખંભાતમાં બીજે ક્યાંય નહીં અને ‘કુમારવિહાર’માં જ ? આની પાછળ અજયપાળના આસુરી કૃત્યનું સૂચન સહેજે મળે છે.

(૩) માંડલના ‘કુમારવિહાર’નો વસ્તુપાળ ઉદ્ધાર કરાવે છે. શા કારણે ?

(૪) એ જ રીતે ધંધુકાના ‘કુમારવિહાર’ને પણ મંત્રીશ ઉદ્ધારાવે છે.

(હેમચંદ્રની જન્મભૂમિમાં કુમારપાળે કરાવેલ જિનમંદિર પર અજયપાળનો વિશેષરૂપે ખોફ ઊતર્યાનું કલ્પી શકાય.)

(૫) આબૂનો વંરહુડિયા કુટુંબનો ઈ. સ. ૧૨૪૦નો તુલ્યકાલીન લેખ પણ જણાવે છે કે લાડોલના “કુમારવિહાર’ના જીર્ણોદ્ધાર પ્રસંગે એમણે ત્યાં ગોખલામાં પ્રતિમા કરાવેલી.

આટલાં બધાં સ્થળોએ ‘કુમારવિહાર’ના જીર્ણોદ્ધાર થયાનું કારણ શું ? કારણમાં અમને

તો અજયપાળની પ્રબંધકારો કહે છે તે ‘પ્રાસાદપાતનપ્રવૃત્તિ’ જ લાગે છે. પાછલા કાળના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં ‘નિષ્કલંકાવતાર’ ગણાવેલ (બ્રાહ્મણીય ધર્મનો ઉદ્ધાર કરનાર, વિષ્ણુનો ‘કલિક’ અવતાર) અજયપાળને પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહમાં ‘ધર્મસ્થાનકપાતન પાતકી’નું બિરુદ આપેલું છે. એની યથાર્થતા વિશે હવે શંકાને કોઈ કારણ રહેતું નથી.

હવે એક પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે અજયપાળના મૂઆ પછી તરત જ જીર્ણોદ્ધારો કેમ થયા નહીં અને એ મંદિરો તૂટ્યા પછી એક સાઠેક વર્ષ બાદ—વસ્તુપાળના સમયમાં—થાય છે ! કુમારપાળના સમયમાં ઘણા શૈવ-વૈષ્ણવો જૈનધર્મી બનેલા. એની પ્રતિક્રિયા રૂપે અજયપાળના જૈન-વિરોધી શાસન દરમિયાન અને વ્યુત્પન્ન બ્રાહ્મણાચાર્ય દેવબોધિ કે દેવપ્રબોધના પ્રભાવ નીચે^૧ ઘણા જૈનોએ જૈન ધર્મ છોડી વૈદિક મત સ્વીકાર્યો હોય એમ લાગે છે^૨. જૈન ધર્મની ગ્લાનિના અને જૈનોની અસલામતીના એ દિવસોમાં જીર્ણોદ્ધારો, અને એમાંયે રાજાએ તોડેલાં જૈન મંદિરોના જીર્ણોદ્ધારો કરાવવાનું સાહસ જૈનસંઘ-સમાજે લાંબા સમય સુધી નહીં કર્યું હોય એમ માની શકાય. વસ્તુપાલ-તેજપાલના જૈનધર્માભ્યુદયના કાળે સહેજે શક્ય બન્યું હશે.

બીજી એક વાત એ છે કે અજયપાળે તોડાવેલાં મંદિરો ઠેઠ નીચેથી તોડવામાં આવેલાં કે માત્ર મૂલનાયકની પ્રતિમા ઉથાપી ફેંકી દઈ, એમાં પૂજા કરાવવાનું બંધ કરાવવામાં આવતું ? પ્રબંધકારોનું કથન એવી અસર ઊભી કરે છે કે એ મંદિરો માત્ર ખંડિત જ કરાવવામાં આવતાં નહીં, સદંતર તોડી પાડવામાં આવતાં. વસ્તુપાલના “કુમારવિહાર”ના ઉદ્ધારોની વિગતો વાંચતાં અમને એમ લાગ્યું કે કેટલાક કિસ્સાઓમાં માત્ર મૂલનાયકની મૂર્તિ જ ઉઠાવી દેવામાં આવી હશે ને દંડકળશો ઉતારી નાખવામાં આવ્યા હશે. જ્યાં પૂરી વિગતો નથી મળતી ત્યાં સમૂળગા યા મોટા ભાગના બાંધકામનો અજયપાળના હુકમથી નાશ કરવામાં આવ્યો હશે એમ માની શકાય. અજયપાળ, અને મુસ્લિમ આક્રમણોથી તેમ જ જીર્ણોદ્ધારના પ્રતાપે કુમારપાળનાં બંધાવેલાં મંદિરોમાં આજે હવે તારંગા, જાલોર, અને આબૂનાં મંદિરો જ બચ્યાં છે. તમામ ‘કુમારવિહારો’ આજે વિદ્યમાન હોય તો ગુજરાતની કુમારપાળયુગની સ્થાપત્ય-સમૃદ્ધિનાં આજે પૂર્ણરૂપે દર્શન થાત^૩.

ટિપ્પણો :

૧. જુઓ D. B. DISKALKAR, *Poona Orientalist* Vol II, No. 4 (1938), p. 222; અને એ શિલાલેખની પુનર્વાચના માટે V. P. JHOHRAPURKAR, *Epigraphia Indica*, Vol. XXXIII, July 1959, pp. 117-120.
૨. લેખની પંક્તિઓ અમુક અમુક સ્થળે ખંડિત થયેલી હોવાથી આ મુદ્દાનો એકદમ અને આખરી નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ બને છે.
૩. પ્ર. ૭ / ૭૭, આ ગ્રંથના સંપાદક તેમ જ મુદ્રણસ્થાન અને વર્ષ સંબંધી માહિતી અમારી નોંધ આ ક્ષણે

સુલભ ન હોઈ આપી શકતા નથી. (આ ગ્રંથ જામનગરથી પ્રગટ થયો હોવાનું સ્મરણ છે.)

૪. મેરુતુંગાચાર્યે મૂલરાજ મહારાજે 'મૂલવસહિકા' કરાવ્યાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે જેની નોંધ અહીં લેવી ઘટે :

તેન રજા શ્રીપત્તને શ્રીમૂલરાજવસહિકા કારિતા, શ્રીમુજ્જાલદેવસ્વામિનઃ પ્રાસાદશ્ચ । (જુઓ પ્રબંધચિંતામણિ, 'મૂલરાજપ્રબંધ,' સંઠ, જિનવિજયમુનિ, સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા, ગ્રંથાંક ૧. વિશ્વભારતી વિ. સંઠ ૧૯૮૯ પૃ. ૧૭.)

૫. આ હકીકત ગુજરાતનો રાજકીય તેમ જ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ લખનાર તેમ જ ઐતિહાસિક સાધનો ચર્ચનાર ઘણા વિદ્વાનો પ્રબંધચિંતામણિ વગેરે મૂલ ગ્રંથોના આધારે કરી ગયા છે. અહીં એની વિગતોમાં ઊતરવું અપ્રસ્તુત છે.

૬. જુઓ, અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ, જૈન તીર્થસર્વસંગ્રહ, ભાગ પહેલો; ખંડ પહેલો, અમદાવાદ ૧૯૫૩, પૃ. ૬૮-૬૯, પ્રસ્તુત તામ્રપત્રો મૂળે બુદ્ધિપ્રકાશ સંઠ ૨૦૦૭ના અંકમાં છપાયા હોવાનું શાહ નોંધે છે. અમને એ મૂલ અંક સંદર્ભાર્થે સુલભ નથી બન્યો, એટલે એના સંપાદક વિશે કે એમણે જે અવલોકનો કર્યા હોય તે વિશે કશું નોંધવા અસમર્થ છીએ.

૭. સોમપ્રભાચાર્યના જિનધર્મપ્રતિબોધ (વિ. સંઠ ૧૨૪૧ / ઈ. સંઠ ૧૧૮૫)માં અણહિલપાટક તેમ જ સિદ્ધપુરના અનુલક્ષમાં સિદ્ધરાજકારિત પ્રાસાદોની આ પ્રમાણે નોંધ આપી છે : તતો તેણિત્થ પુરે રાચવિહારો કરવિઓ રમ્મો । ચઠ-જિળપઠિમ-સમિદ્ધો સિદ્ધવિહારો ચ સિદ્ધપુરે ॥ Ed. Muniraj Jinvijaya, G.O.S. No. XIV Baroda 1920. આ સિવાય હેમચંદ્રે દ્વાચાશ્રયકાવ્યમાં સિદ્ધરાજે 'મહાવીર' અને 'સુવિધિજિન'ના પ્રાસાદો કરાવ્યાની વાત નોંધી છે. આ ગ્રંથ સંદર્ભાર્થે અમારી પાસે હાજર ન હોઈ એના મૂલપાઠ અને અન્ય આનુષંગિક વિગતો અહીં દર્શાવી શકતા નથી. (મોટે ભાગે એ ૧૫ / ૬૦-૮૬માં આવતા હશે. ગ્રંથનું સંપાદન A. V. Kathvate દ્વારા Vol I, Bsp, LXIX (1915) અને Vol II, Bsp, LXXVI (1921) રૂપે થયું છે.)

૮. જુઓ રામલાલ ચુનીલાલ મોદી 'દેવપ્રબોધાચાર્ય' સ્વ. રામલાલ ચુનીલાલ મોદી લેખસંગ્રહ ભાગ-૨, સંઠ પુરુષોત્તમદાસ ભીખાભાઈ શાહ તથા ડૉ. ભોગીલાલ જે. સંડેસરા, પાટણ ૧૯૬૫, પૃ. ૧૨૦-૧૪૦.

૯. પ્રાકૃત-દ્વાચાશ્રયકાવ્ય. (૧૨મી શતાબ્દીનો મધ્યકાળ).

૧૦. મોહપરાજય અને કુમારપાલપ્રતિબોધ (વિ. સંઠ ૧૨૪૧ / ઈ. સંઠ ૧૧૮૫).

૧૧. પ્રબંધચિંતામણિ (વિ. સંઠ ૧૩૬૧ / ઈ. સંઠ ૧૩૦૫).

૧૨. પ્રબંધકોશ (વિ. સંઠ ૧૪૦૧ / ૧૩૫૫). હેમચંદ્ર, અને રાજશેખર સંબદ્ધ પ્રસ્તુત મુદ્રિત ગ્રંથોનું આવશ્યક ટિપ્પણ નોંધવું જરૂરી છે. પણ હાલ એ સંબંધી મૂળ નોંધો નજર સામે હાજર ન હોઈ એ આપી શક્યા નથી.

૧૩. જુઓ, કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે, "ગુજરાતનાં જ્ઞાતિપુરાણો," તથા "તીર્થમાહાત્મ્યો," સ્વાધ્યાય, પુ. ૫. અંક ૧, પૃ. ૯૧.

૧૪. કુમારપાલ પ્રતિબોધમાં એનો થોડો શો મોધમ ઈશારો કરેલો છે.

૧૫. મૂલગ્રંથ સંદર્ભ માટે લભ્ય ન બની શકવાથી અહીં મૂલપાઠનો ભાગ ઉદ્ધૃત કરી શકાયો નથી.
૧૬. અહીં પણ આ પહેલે મૂલગ્રંથો જોવા મળી શક્યા નથી, પણ અમારો પરોક્ષ આધાર મુનિશ્રી ન્યાયવિજયજીએ જૈનતીર્થોનો ઇતિહાસ(અમદાવાદ ૧૯૪૯)માં કરેલું અવલોકન છે.
૧૭. D. C Sircar, and M. R. Majumdar, 'Fragmentary Inscription From Dholka', *Epigraphia Indica*, Vol. XXXV. PP. 91 and 93.
૧૮. એમાં તો 'કુમારવિહાર'ના સૌંદર્યનું અમર્યાદ વર્ણન જ આપ્યું છે; એનાં સ્થાપત્યાંગ-વિષયક લક્ષણોની વિગતો ખાસ મળતી નથી.
૧૯. પ્રસ્તાવ ૪, પ્રકરણ ૪. આચાર્ય હેમચંદ્રે પણ આ 'કુમારવિહાર'નો ઉલ્લેખ કરતાં કહ્યું છે કે એમાં પાર્શ્વનાથની સ્ફટિકની પ્રતિમા હતી. (જુઓ પ્રાકૃત દ્વાયાશ્રયકાવ્ય ૨૦ / ૯૯-૧૦૦ / : Ed. P. I. Vaidya, BSPS, LX, Bombay (1936, 22 / 603-609).
૨૦. આ ગ્રંથ બે વાર પ્રકાશિત થયો છે. (જુઓ H. M. Sharma, NSP. Bombay 101 તેમ જ Muni Jinavijaya SJS, X Ahmedabad 1940.
૨૧. ગાંગેયરસિતં સત્ત-ઘટોતામ્રમયં તથા કુમારપાલભૂપાલચૈત્યેઽસૌ કલશં ન્યધાત્ ॥૭૧॥ પ્રસ્તાવ ૭.
૨૨. ચર્ચા માટે જુઓ, મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ, જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, મુંબઈ ૧૯૩૨ પૃ. ૨૬૪.
૨૩. અહીં પણ મૂલ ગ્રંથ તપાસી શક્યા નથી; અમારો આધાર ન્યાયવિજયજીનો જૈનતીર્થો, પૃ. ૧૯૩ પર આપેલ નોંધ છે.
૨૪. એજન, પૃ. ૧૯૪.
૨૫. એજન, પૃ. ૧૯૫, પાદટીપ.
૨૬. એજન.
૨૭. તારણગઢિ શ્રી અજિત જિણ્ડિ, હરધિઈ થાપ્યા કુમરનરિંદ;
ચઉદસય-ચુમાલ જિણભૂપણિ અવર રાય તું જામલિ ક્વણ ॥૨૨૧॥
(જુઓ પ્રાચીન તીર્થમાલા-સંગ્રહ, ભાગ ૧ લો. સંશોધક શ્રી વિજયધર્મસૂરિ. ભાવનગર વિ. સં. ૧૯૭૮, પૃ. ૫૦).
૨૮. ગઢનારિંગિ અજિતજિણ્ડંદ તીરથ થાપ્યું કુમરનરંદ ॥૨૨૧॥ (એજન પૃ. ૧૦૩).
૨૯. પણ મંદિરના પ્રાંગણમાં રહેલ એક દેરીમાં આવેલ કીર્તિસ્તંભ પર કુમારપાળના છેલ્લા વર્ષનો વિ. સં. ૧૨૩૦ / ઈ. સ. ૧૧૭૪નો લેખ હોવાનું પં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહે નોંધ્યું છે : (જુઓ જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ, ભાગ પહેલો, ખંડ પહેલો, અમદાવાદ ૧૯૫૩, પૃ. ૧૪૭.)
૩૦. આ લેખો જુદા જુદા ગ્રંથોમાં પુનઃપ્રગટ થયેલા છે : જુઓ શાહ, જૈનતીર્થો, પૃ. ૧૪૮. જિનહર્યે વસ્તુપાલ-કારાપિત એ પ્રતિમાઓની નોંધ લેતાં અજિતનાથના એ ચૈત્યને 'કુમારવિહાર' સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યો છે : શ્રીકુમારવિહારેઽસૌ તારંગાનગમણ્ડને નાભેયનેધિજિનમોર્જનયામાસ ચક્તકે ॥૬૪૪॥ (૮૧) પ્રસ્તાવ ૮.

૩૧. જુઓ શ્રી અર્બુદ-પ્રાચીન-જૈન-લેખસંદોહ (આબૂ-ભાગ બીજો), સં. મુનિરાજ શ્રી જયંતવિજયજી, ઉજ્જૈન વિદ. સં. ૧૯૯૪, લેખાંક ૩૫૨, પૃ. ૧૪૨-૧૪૩.
૩૨. *The Aparajitaproccha of Bhuvanadevacarya*, Ed. Popatbhai Ambashankar Mankad, G .O. S. CXV, Baroda 1950, 183 / 3-8.
૩૩. શાહ, જૈનતીર્થ, પૃ. ૧૪૯.
૩૪. જુઓ M. A. Dhaky, "The Chronology of the Solanki Temples of Gujarat," *Journal of the Madhya Pradesh Itihas Parishad* `No. 3 1961, pp. 58-60.
- ★ મૂળ ગ્રંથ મળ્યો નથી, પણ આ અવતરણ ન્યાયવિજયજીએ (પૃ. ૨૦૬) તેમ જ પં. અંબાલાલ શાહે (પૃ. ૮૪) આપ્યું છે તે ઉપરથી નોંધ્યું છે.
૩૫. જુઓ ન્યાયવિજયજી, પૃ. ૨૦૬ તથા શાહ, પૃ. ૮૫.
૩૬. ન્યાયવિજયજી, પૃ. ૨૦૭.
૩૭. દેશાઈ, જૈન સાહિત્યનો, પૃ. ૫૦૨.
૩૮. ગઢ ઉપરિ ગિરિસમી સુઈ પ્રાસાદ કરાવી;
કુમર નરેસરિ આદિનાહ પડિમા સંઠાવી. ૧૦.
જાણ અજાણ સહુ કોઈ, "રાયવિહાર" વિહારકતિ ઈણિ કારણિ કહીઈ. ૧૧. અને
કુમર નરવરઈ કુમર નરવરઈ ગુરુ અવિહાર, ગિરિ ઉપરિ કારવીઆ, આદિનાહ જિણ બિબ ઠાવિ એ, ૧૩ (જુઓ દેશાઈ, જૈનયુગ, પુ. ૪, અંક ૬-૭-૮, ૧૯૮૫, પૃ. ૩૪૨.)
૩૯. જુઓ શાહ, પૃ. ૮૫.
૪૦. જિનપ્રભસુરિએ આ પ્રમાણે નોંધ લીધી છે.
કુમારપાલધૂપાલ ચૌલુક્યકુલ ચંદ્રમાઃ । શ્રીવીરચૈત્ય મસ્યોશ્ચોઃ શિખરે નિર્માયવત્ ૧૧૫૦૧ (જિનવિજય. પૃ. ૧૬.) સોમસુંદર સુરિનો 'કલ્પ' જોવા નથી મળ્યો. અહીં નોંધ જયંતવિજયજીને આધારે લીધી છે.
૪૧. જયંતવિજયજી, આબૂ, ભાગ પહેલો, ઉજ્જૈન ૧૯૩૩, પૃ. ૧૮૯.
૪૨. કુમરવિહાર માલા ગિરિ ઊઘરિઉ તિહાંપ્રણાઉ શ્રી શાંતિ ૨ / ૨.' (જુઓ દેશાઈ જૈનયુગ, પુ. ૫. અંક ૧૧-૧૨, ૧૯૮૬ પૃ. ૧૪૪.) દેશાઈ ઉપલી ગાથા પર ટિપ્પણ કરતાં કહે છે કે મુનિશ્રી જયંતવિજયજીની અટકળને એ અનુમોદન આપી રહે છે.
૪૩. શીલવિજય : ભાણવસહીઈ નેમિજિણંદ તે પણિ કીધી કુમર નરિંદ,
અયલેસરમાનિ શિવદાસ તેત્રીસ કોડિ દેવાનુવાસ-જ્ઞાનવિમલઃગામમહિ શાંતિવિહાર વાહિર જુહારી કુમર નૃપતિ એ કર્યુ એ; જિન બિબે ભર્યુ એ. (જુઓ વિજયધર્મસુરિ, અનુક્રમે પૃ. ૧૦૫ અને ૧૩૯.)
૪૪. અમે આ મંદિર રૂબરૂ જોયું નથી, પણ તસવીરની વિગતો પરથી ઉપર કથિત અનુમાન દોર્યું છે. જુઓ દેશાઈ, પૃ. ૩૩૫ કંડિકા ૪૮૦.

४५. थारापद्रपुर प्राप क्रमेण कान्त शान्तवः ।
हेमकुम्भ ध्वजभ्राजि - जैन चैत्य मनोहरे ॥५१॥
कुमारपालभूपाल पुण्यश्री कालिमंदिरं ।
तत्र जैनैन्द्रं ।..... अपरं मंदिरं जैनं नवीनं तत्र निर्ममे
मंत्री कुमारभूपाल विहारस्य सहोदरम् ॥६२॥ प्रस्ताव द्वितीय
४६. श्री अर्धुद-प्राचीन-जैन-लेखसंदोह (आभू-भाग बीजे) उज्जैन, वि. सं. १८८४, लेख क्रमांक ३५२, पृ. १४२.
४७. ककरि कंठरिविहारि पासु थाराउद्वि पासो । (श्री जैन सत्यप्रकाश, वर्ष १७, अंक १, क्रमांक १८३, अमदावाद १८५१ : स्तवना संपादक छे लंवरलालज्ज नाडटा.)
४८. जुओ शाह, जैन तीर्थ सर्वसंग्रह, भाग पहेलो, अंक बीजे, अमदावाद १८५३, पृ. १८८.
४९. जयंतविजयज्ज, पृ. १४२.
५०. श्री कुमारविहारे...वकार्षीन्मूलनायकं । तद्याये हदिकां चैकां तंमुलो छमपि व्यधात् ॥९४॥ प्रस्ताव ३.
५१. पुण्यार्थं वैरिसिंहस्य यस्तीर्थेषां न्यवीविशत् श्री कुमारविहारेऽत्र, वृत्रातिनतक्रमौ । पार्श्वनाथ-महावीरै, प्रीत्या यः प्रत्यतिष्ठयत् ॥६७॥ (जुओ सुकृतकीर्तिकल्लोदिन्यादि वस्तुपाल प्रशस्ति संग्रह, सिंधी जैन ग्रंथमाला, ग्रंथांक ५, मुंभई १८६१ : संपादनकर्ता श्री पुण्यविजयसूरि.)
५२. असावादि जिनेन्द्रस्य मण्डल्यां वसति व्यधात् मोढार्हद्यसतौ मूलनायकं च न्यवीविशत् ॥६५८॥
श्री कुमारविहाराख्य मुद्धारार्थं जिनालयं-ध्वजा भुजालतोत्क्षिप्त ताडवं विटधे नवं ॥६५९॥
५३. प्रभूणां जन्मगृहभूमौ स्वयं कारितसप्तशहस्तप्रमाणे [न] झोलिकाविहारे प्रभावतां विधित्सुर्जाति पिशुनानां..... छत्यादि. कुमारपालादि प्रबंध पृ. १३.
५४. कुमारपालभूपाल वसतौ मूलनायकं ॥
निधाय कारयामास हेमकुम्भं पुनर्नवं ॥४८॥
उदधार पुनर्जन्म-वसति विहाराग्रणीः ॥
नवीन काञ्चनं कुम्भं तस्य श्रद्धे न्यवीविशत् ॥४९॥
—प्रस्ताव ६
५५. डाल अे ग्रंथ अमने उपलब्ध न छेई मूण संदर्भ आपी शक्ता नथी.
५६. तलाळई अईशदेवी मळारु पालीताशा अे पास (कंथर ? कुंवर)विहार प. (जुओ न्यायविजयज्ज, पृ. ५६८.)
५७. पालिताशाई तलडटिय नथरडं मासि विहारो-नरवई कुमर करावियई पास जुहारिसु सारो ॥२॥
(संपादक : साराभाई नवाभ, “पंढरमा सैकानी बीज्ज शत्रुंजय परिपाटी,” श्री जैन सत्यप्रकाश, वर्ष १२, अंक ४ क्रमांक १३६, पृ. १००).
५८. नगरीमासि कुमरविहारि जिनपास नमीजई; ललितपालि प्रभुवीर वंदी लवपार लडी जई; (जुओ

વિજયધર્મસૂરિ, પૃ. ૪૦.)

૫૯. જુઓ ગાંધી, જૈનયુગ પૃ. ૧ અંક ૯, વૈશાખ ૧૯૮૨ પૃ. ૩૦૪.

૬૦. દીવિહિ એ કુંયરિ-વિહારિ, રિસહજિણ અદબુદ આદિજિણ । જુઓ શ્રી જૈન સત્યપ્રકાશ વર્ષ ૧૭, અંક ૧, ક્રમાંક ૧૯૩, અમદાવાદ ૧૫-૧૦-૫૧, પૃ. ૨૧ : સંપાદક ભંવરલાલજી નાહટા.

૬૧. સંદર્ભગ્રંથ લભ્ય ન હોઈ મૂળ પાઠ ટાંકી શકવા અસમર્થ છીએ.

૬૨. અથ શ્રી સોમેશ્વરપત્તને કુમારવિહારપ્રાસાદે બૃહસ્પતિનામા ગણઃ.....ઈત્યાદિ

—કુમારપાલાદિપ્રબન્ધ, પૃ. ૧૧.

૬૩. જુઓ અમારો “પ્રભાસપાટણનાં પ્રાચીન જૈનમંદિરો” નામક લેખ, સ્વાધ્યાય પુ. ૩, અંક ૩ વિ. સં. ૨૦૨૨.

૬૪. આનું પ્રમાણ કોઈ પ્રાચીન સજ્જાય યા તીર્થમાળામાંથી અમે ઉતારેલું, પણ હાલ નોંધ મળતી નથી. ન્યાયવિજયજીએ પણ સંદર્ભ દીધા સિવાય માંગરોળમાં ‘કુમારવિહાર’ હતો એવી નોંધ કર્યાનું સ્મરણ છે.

૬૫. સમયાભાવે તેમ જ હાથ ધરેલ અન્ય કામો વર્ષો સુધી ચાલુ રહેવાથી વિશેષ તપાસ થઈ શકી નથી.

૬૬. પ્રબંધકારોનો ‘અજયદેવ’ તે ઉત્કીર્ણ લેખો અને વંશાનુપૂર્વીઓનો ‘અજયપાલ’ છે.

૬૭. પ્રબંધચિંતામણિમાં નોંધ્યું છે કે એ પ્રમાણે અવશિષ્ટ રહેલા (બચી ગયેલા) કુમારવિહારો આજે જોઈ શકાય છે. (જિનવિજયજી પૃ. ૯૬) જ્યારે પુરાતનપ્રબંધ સંગ્રહ ઉપરથી એવી છાપ પડે કે જાણે આ એક તારંગાનો જ પ્રાસાદ બન્યો હશે; પણ મેરુતુંગની વાત વધારે સારી લાગે છે. સીમાડે અને ગુજરાતની સીધી હકૂમત નીચે નહીં હોય તેવા પ્રદેશોમાં ‘કુમારવિહાર’ પ્રાસાદો બચી ગયા હશે; જેમકે અમુકાંશે જાલોર, અને અચલગઢ, આબુ.

૬૮. આ અંગે તેમનો સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ જોવો. એ ગ્રંથ હાલ અમારી પાસે મોજૂદ ન હોવાથી મુદ્રણસ્થાન, વર્ષ અને પૃષ્ઠ ક્રમાંક ટાંકી શકતા નથી.

૬૯. “Fragmentary,” p. 89.

૭૦. મોટી, પૃ. ૧૩૬-૩૭.

૭૧. એજન.

૭૨. પ્રભાસપાટણના ‘કુમારવિહાર’ના અવશેષો ત્યાંની એક વખતની જુમા મસ્જિદમાં છુપાયેલા છે. (જુઓ અમારો સ્વાધ્યાય, પુ. ૩ અંક ૩, વિ. સં. ૨૦૨૨માં છુપાયેલો “પ્રભાસપાટણનાં પ્રાચીન જૈનમંદિરો” નામક લેખ.)

૭૩. ખંભાત, ધોળકા, પ્રભાસપાટણ આદિની મસ્જિદોમાં ક્યાંક સંભો તો ક્યાંક છતો જળવાયેલી હોવાનું સાંપ્રત લેખકે શૈલીગત લક્ષણોથી નિર્ણય કર્યો છે.

